

PUBLIC LIFE AND OPEN SPACES OF THE ANATOLIAN TURKS PRIOR TO 19TH CENTURY

ABSTRACT

It is known that the Turks settled systematically in Anatolia starting from the 12th century. During the migration, which started in Maveraunnehir and Khurasan due to Mongolian pressure and ended in Anatolia, three elements (*İçkale, Şehristan and Rabad*) of the Eastern cities were brought to the West. In fact, the Turks didn't spend much effort to apply the three-elements of city model in Anatolia. Rather, they adopted the city textures of the Byzantium and Hellenistic Era as they were. Consequently, the singular elements like mosque or market look more significant, rather than the three-elements of city model of the Eastern World.

Actually, neighborhood is given prominence as the main element that determines the urban open spaces and the main unit that forms the urban texture in Anatolian Turkish cities. It provides spaces for facilities like mosque and market and constitutes the main urban open space texture of the city, through the coincidental squares, dead end streets and courtyards it contains.

In particular, the house and its courtyard are the essential cell of the neighborhood and the urban texture. At this point, it is seen that the strong family structure of the Turks has an important effect on the social and physical appearance of the open spaces of the city. The house, when the hierarchical structure of the society is also considered, naturally resembles a small castle and happens to be the starting point of the public life where the women are totally excluded from the public eye. The fact, that women spend most of their lives in the house and courtyard, appears to be the main reason, which decreases the intensity of use of the urban open spaces.

On the other hand, the market, where women are somehow joined, constitutes the center of the rumors and political debates, and therefore the liveliest space of the Turkish public life. The courtyards of the great mosques represent a tranquil and peaceful space comparing with the rush of the market and the urban open spaces in the Turkish cities appear as the spaces, which generally possess this tranquility.

Ondokuzuncu Yüzyıl Öncesi Anadolu Türklerinde Kamu Yaşamı ve Açık Mekânlar

Y. CAĞATAY SEÇKİN

► Türkler'in 12.yüzyıl'dan başlayarak sürekli ve sistemli bir biçimde Anadolu'ya yerleştikleri bilinmektedir (Barkan, 1954). Moğol baskısı ile Maveraünnehir, Horasan ve İran şehirlerinden başlayıp Anadolu'da son bulan göç sırasında, doğunun gelişmiş kentlerinin pek çok ögesi batıya getirilmiştir. Bu kentler şu öğelerden oluşmaktadır:

■ **İçkale:** Kentin sur duvarları içinde kalan, tercihen kentin en üst yerinde ya da en orta kısmında yer alan bölüme verilen addır. Genellikle yönetim işlevlerinin yüklendiği birimler, İçkale içinde yer almışlardır (Keleş, 1998; Cezar, 1977).

■ **Şehristan:** Kentin asıl bölümü-

nü oluşturan bu kesim, ticaret ve konut alanlarını, dinsel ve diğer kamusal yapıları içeren kısımdır (Tanyeli, 1987). Şehristan da çoğunlukla sur içinde şekillenmiştir. Fakat Cezar (1977) ve Kuban (1995), ticaret alanının önceleri sur dışında yer aldığını, saldırıların artması sonucu sur içine girdiğini öne sürmektedirler. Tanyeli (1987) ise, ticaret alanının belirtilen nedenden dolayı mı sur içine taşındığı yoksa kentin genişlemesi sonucu ticaret alanının mı sur içine girdiği konusunun kesin olarak yanıtlanamayacağını belirtmektedir.

■ **Rabad (Birun):** Kentin en dış kesimi, bir anlamda varoşudur (Tanyeli, 1987). Tarım alanları, çiftçi ve zanaatçıların evleri ve pazar yeri bu alanda yer almaktadır (Cezar, 1977).

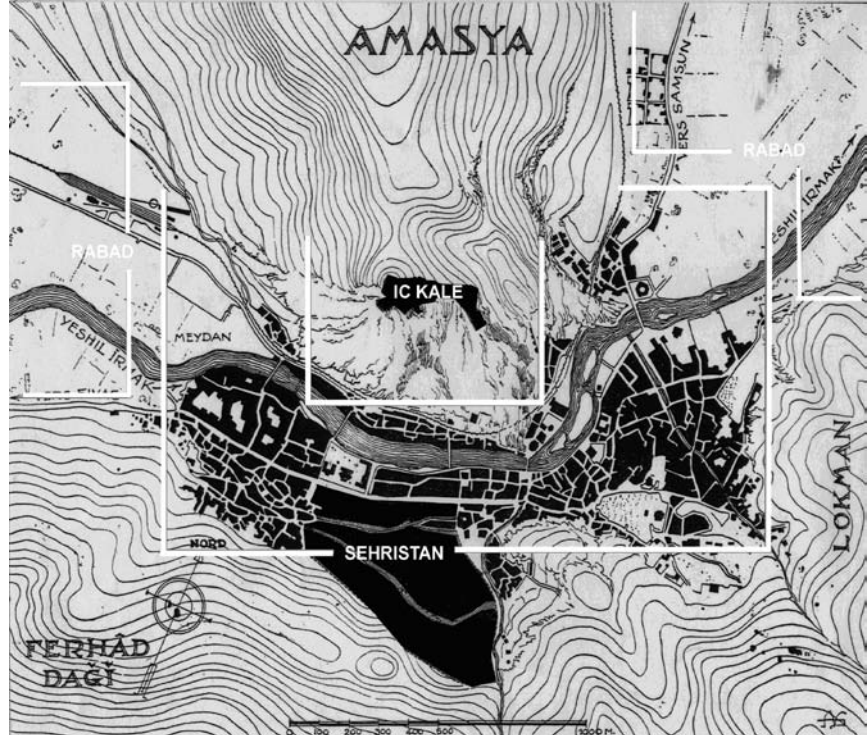
Doğudaki Selçuklu kentleri büyüdükçe şemaya sadık kalınmakla beraber Şehristan ve Rabad arasındaki sosyal açı daralmıştır (Kuban, 1968; Turan, 1996).

Aslında Selçuklular, üç elemanlı şehir tipini Anadolu'da uygulamaya pek de fazla gayret göstermemişlerdir. Asıl önemli sorun, şehirlere yerleşmek; buraları birer İslam ve Türk kenti haline getirmektir (Cezar, 1996).

Şehircilik tarihine göre, kent dokularının biçimlenmesinde ritmik ve metrik olmak üzere iki ana düzenle karşılaşmaktadır. Serbest ve organik bir dokuya sahip eski Türk kenti, ritmik bir düzen içindedir. Türkler Anadolu'daki kentlerini kurarken, Helenistik ve Bizans devirlerine ait kent dokularını olduğu gibi ka-

bulunmamışlardır. İklim koşulları yüzünden çeşitli bölgelerdeki kent dokuları da buldukları bölgelere göre farklı görünüşlerde olmakla birlikte; topografyadan ayrı olarak, doğal anlamda bir düzensizliğe yer veren, içe dönüklüğü mümkün kılan bir yaşama biçimi, eski kent dokularında durmadan tekrarlanmıştır (Aru, 1998).

Kısacası, Doğu dünyasının üç ögeki kent modeli, Türk kentini tanımlamak için yeterli gelmemektedir. Kentlerin, bu üç ana ögenin dışında kalan yardımcı öğeleri bulunmaktadır. Bunlar; mahalleler, ticaret alanı ve Ulu Cami'dir. Bunların zaman zaman üç ana öge ile bütünleştiği de görülmektedir. Nitekim Osmanlı döneminde hazırlanan tapu tahrir defterlerinde, şehir ve kasaba 'Cum'a kılınur ve bazarı durur' yer olarak tanımlanmıştır (Doğru, 1995).

Şekil 1. Doğu kentlerinin üç elemanlı şehir tipinin harita üzerinde gösterimi (Gabriel, 1934, s.19)

Kamusal Yaşam ve Vakıf Kurumu

Her ne şekilde veya hangi hiyerarşik sıralama içerisinde oluşmuş olursa olsun, Anadolu'daki Türk yerleşmelerinin fiziksel özelliklerini anlamak ve buna bağlı olarak Türkler'de açık mekânları yorumlayabilmek için, özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde yerleşme biçimini etkileyen ve ekonomik, toplumsal, hukuksal düzenden kaynaklanan "vakıf" kurumunu araştırmak gerekmektedir.

Kent, devlet ile kırsal bölgeler arası alışverişin olduğu yer ve yönetim merkezidir. Bunun yanı sıra devlet için, özellikle de ordu için üretim merkezi konumundadır. Kentler, İmparatorluğun 'Osmanlılaştırılması' açısından vazgeçilmez unsurlardır (Cerasi, 1999). Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin kentleşmeyi desteklemesi beklenmelidir. Fakat, devletin kentlere özel ve sürekli bir mali yardımı yok denecek kadar azdır. Belediye hizmetleri için vergi alınmamaktadır (Kuban, 1995). Örneğin, 1528 yılı devlet bütçesinin ancak %6'sı kentler için ayrılmıştır

(Cerasi, 1999). Diğer yandan, dolaylı girişimler devamlı olarak teşvik edilmiştir. Avrupa şehirlerinde, halkın ödediği vergilerden oluşan mali kaynak, şehir yönetim birimi tarafından yine kendi şehirleri için kullanılmaktayken; Türk şehirlerinde devletin ya da şehir yönetim biriminin yaptıracağı işleri bireyler yaptırmaktadır (Cezar, 1996).

Binlerce insanın, bu basit idari örgütlenme içinde, kendi çağları için uygar bir yaşamı nasıl sürdürdükleri çok eskiden beri gelişmiş bir belediye kavramına sahip olan Batılılar için anlaşılması zor bir olgudur. Türk kentleri içinse belediye kavramı, 1856'dan sonra bir anlam ifade eder hale gelmiştir. Bu yüzden o tarihe kadar, belediyenin üstleneceği hizmetlerin büyük bir bölümü vakıf kurumu tarafından gerçekleştirilmiştir (Yediyıldız, 1982; Ergenç, 1988).

Barkan (1963), vakıf kurumunu, Türk toplumunun tüm sosyal gereksinmelerine cevap vermeye çalışmış, tek yaygın amaçlı kuruluş olarak tanımlamaktadır. Vakıflar ve meslek loncaları, geçiş ev-

relerini gerek ekonomik gerek de kültürel yönden daha ılımlı kılarak, zanaatkarları ve küçük-orta kentli sınıfları yeni gelişmelerden korumuşlardır. Böylece çarşının çevresinde düzenlenmiş kent, genel dış görünümünü ve yaşanabilirliğini uzun süre elinde tutmuştur (Cerasi, 1999). Tüm bunlara karşılık Tanıyeli (1987), Türk kentlerindeki bakımsızlığı ve hizmetlerin yetersizliğini vakıf kurumunun varlığına bağlamaktadır. Vakıflar yüzünden kent içinde sunulacak herhangi bir hizmetin nasıl ve nerede sunulacağı kişisel bir karar halini almış; vakıf kuran kişi ya da kişiler, kentli bütününün katkısı olmadan, kendi gözlemleri ile tespit ettikleri eksikliklere göre kenti şekillendirmişlerdir. Buna bağlı olarak, kent içindeki kamusal donatılar ve alanlar, homojen bir dağılım göstermişlerdir. Bu, Lynch (1984)'in *Good City Form*'da sözünü ettiği, tüm işlevleri kapsayan bir kent merkezinin oluşmasını engellemiş ve Anadolu Türk kentini, başlangıçtan beri, Batı'nın feodal dönem kentlerinden farklı kılmıştır.

Mahalle

Osmanlı vakıf ideolojisi ile bütünleşmiş olan düzen, çok sayıda yeni kentin doğuşunu düşündürse de; aslında bunların çoğu, imaret ve yeni mahalleler ile güçlendirilmiş kasabalar ve küçük merkezlerdir (Cerasi, 1999).

Vakıf kurumunun yardımıyla gelişen Osmanlı kentleri, aralarında organik bir bağlantı olmayan ve 'Mahalle' denilen birimlerin oluşturduğu birer bütündür. Türk kentinde konut dokusu, mahalle olarak adlandırılan küçük cemaatlere ayrılmıştır. Bunlar başlangıçta ayırıcıdır ve her biri dini bir yapının çevresinde düzenlenmiştir. Kuruluş ve ilk yayılma dönemlerinde kentleşme, yeni mahallelerin oluşum süreci ile eş anlama gelmiştir. Köylülerden, göçebelerden ve başka merkezlerden gelen göçmenlerden oluşan homojen gruplar, etnik kökenlerine veya aynı toplumsal, mesleki ya da dini gruba ait olmalarına göre, az aileli topluluklar halinde yerleşerek yeni mahalleler kurmuşlardır (Cerasi, 1999). Eski Türk kentlerindeki iskan birimi olan mahalle, yirminci yüzyılın başlarına kadar hep aynı düzen prensiplerini korumuş ve Osmanlılar'a ait sosyal düzenin verilerine esas olmuştur. Mahallenin merkezini; bir cami ve dükkanlar, kahvehaneler, medrese, imaret gibi tesisler bariz bir şekilde belirlemişlerdir. İbadet yeri ya da pazar yeri, bütün mahallenin ortak faaliyeti gerektiğinde açılan ve genişletilen cemaat merkezini oluşturmuştur. Bu yüzden mahalle, kent yaşamının fiziksel merkezi olduğu kadar, bütün yerleşiklerin katıldığı bir loncanın veya milletin yerel birimi olarak da düşünülebilmektedir (Doğru, 1995). Bazı mahalleler, kentin Cuma Camii'ne, pazarına veya sayfiye yerine yakınlığı nedeniyle önem kazanmışlardır.

Evliya Çelebi, bu tür mahalleleri 'Muteber' mahalleler sınıfına dahil etmiştir (Doğru, 1995; Mantaran, 1990). Kentin caddelerinin bakımı, aydınlatılması, yeşil alanları ve parkları, mezarlıkları hep özel kişi-

lerce idare edilmişlerdir. Bir cami etrafında oluşan her mahallenin, burada oturan varlıklı kişiler tarafından beslenen bir 'Kasa'sı vardır. Toplanan bu paraya 'Avariz Akçesi' denmiş; bir kısmı ile mahallenin genel ihtiyaçları giderilmiş, diğer kısmıyla da mahallenin fakirlerine yardımlar yapılmıştır (Aru, 1998).

Egli (1962)'nin de belirttiği gibi, fiziksel ve sosyal yönden İslam kentinin asıl büyük özelliği, mahallelere bölünmesidir. Toplumdaki etnik ve dini ayrılıklar da bu bölünmeyi zorunlu kılmıştır. Osman-

Türkler Anadolu'daki kentlerini kurarken, Helenistik ve Bizans devirlerine ait kent dokularını olduğu gibi kabullenmemişlerdir. Ayrıca, Doğu dünyasının üç ögesi kent modeli de, Türk kentini tanımlamak için yeterli gelmemiştir. Kentlerin, bu üç ana ögenin dışında kalan yardımcı ögeleri bulunmaktadır. Bunlar; mahalleler, ticaret alanı ve Ulu Cami'dir.

li kentlerinde konutların yer aldığı mahalleler, genellikle ticaret bölümlerinden tamamen ayrı kurulmuşlardır. Osmanlılar'ın kuruluş dönemlerinde her mahalle, gelenekleri ve yaşam tarzları farklı cemaatleri içine almıştır. Zaten, Selçuklular'dan beri gayrimüslim mahalleleri ile Türk mahalleleri kaynaşmamış, ayrı ayrı kurulmuşlardır (Doğru, 1995). Bununla birlikte, Anadolu'daki Bizans kentleri de, sosyal yönden dinsel azınlıkların yalıtılması açısından İslam kentlerine benzemektedirler. 11. ve 12. yüzyıllarda Yahudilerin ayrı mahallelerde oturdukları bilinmek-

tedir (Kuban, 1995; Titçev, 1962).

Anadolu kentlerinde mahalle denildiğinde genel olarak, birbirini tanıyan, belirli ölçüde tutum ve davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içindeki kişilerin yaşamlarını geçirdikleri evlerin oluşturduğu, sınırları kesin çizgilerle ayrılmamış, bir veya birkaç sokağı olan, camisi ya da mescidi bulunan bir alan anlaşılmaktadır (Çadırcı, 1996).

Onikinci ve onüçüncü yüzyıllara ilişkin olarak Anadolu Türk kentlerindeki mahalleler hakkında, ancak vakfiyelerde bazı bilgilere rastlanmaktadır. Ama ne yazık ki, söz konusu bilgiler de mahalle adlarından ibarettir. Bu da, sınırlı sayıda çıkarım yapılmasına olanak sağlamaktadır. Örneğin, mescit adıyla bağlantılı bir mahalleden söz edilmeyişi, Osmanlı çağında çok yaygın olan 'her mahalleye bir mescit' bağıntısının bu dönemde geçerli olmadığını düşündürmektedir. Osmanlı mahallelerinin büyük çoğunlukla bir mescit ya da cami adını köken almalarına karşılık, Selçuklu mahallelerinde bunun tek bir örneğine bile rastlanmamaktadır. Bir başka yorum ise, mahallelerin sonraki dönemlere oranla çok daha kalabalık oldukları için, her mahallede birden fazla mescit bulunduğu biçimindedir. Oysa, Osmanlı döneminde elli hanelik bir mahalle bile çok ender görülmektedir. Adların büyük bölümü doğrudan doğruya kişilerle bağlantılıymış izlenimini vermektedir (Örneğin: *Celal Hüsvrev, Münşi Necmeddin*). Bazı mahalleler, önemli bazı yapılara göre adlandırılmış; bazılarıysa Türk öncesi döneme ait adları sürdürmüşlerdir (Örneğin: *Kertos, Kamnatyan*). Türkçe adların, özellikle boy ve oymak adlarının, mahalleler için hiç kullanılmamış olması ilginçtir. En azından mahalle adları bilinen kentlerde, göçebe Türkler'in kitlesel olarak ve aynı alana topluca yerleşmedikleri anlaşılmaktadır. Bu açıdan mahallenin, hiç değilse Türkler için bir kan bağı temeline dayanmadığı kesindir (Tanyeli, 1987). Bu alanda oturanların yöne-

timle ilişkilerinde kendilerini temsil eden ve Selçuklular döneminde 'İğdiş' adı verilen temsilcilerin olduğu; bu kişilerin seçimle görevlendirildiği bilinmektedir. Selçuklu dönemi kent mahallesinde halkın temsilcisi olarak görülen 'İğdiş', Osmanlı yönetiminde yerini başlangıçta 'Mahalle Kethüdası'na bırakmıştır (Akdağ, 1995; Baykara, 1985). Ancak mahalle kethüdalığının pek yaygınlık kazanmadığı ve zamanla terk edildiği anlaşılmaktadır. Bunun nedenleri arasında, mahalle imamlarının giderek öne çıkmaları; halkı, hükümet nezdinde temsil eden tek kişi konumunda olmaları gösterilmektedir. Mahalle kavramının mescit ve cami ile birlikte değerlendirilmesinde bu olgunun etkin olduğu söylenebilmektedir (Çadırcı, 1996).

Osmanlı'da 1829'a kadar mahallenin en üst otoritesi ve hem dini hem sosyal yöneticisi, caminin imamı olmuştur. Mahalleli, belli fiziksel sınırlar içinde onun cemaatidir. Mahallenin merkezi, çok kez yakınında imamın evi bulunan, mescit olmuştur (Kuban, 1995). İmamın yetkileri sınırı aşmaya ve baskı yaratmaya başlayınca, 1829'da bir yasa ile yanına, mahallenin aile reisleri tarafından seçilen iki muhtar verilmiş ve ihtiyar meclisi kurulmuştur (Çadırcı, 1996; Ergin, 1936).

1839'da Tanzimat'la birlikte ele alınan reform hareketleri, toplumun sosyal yapısında birçok değişiklikler meydana getirecektir. İskan birimlerindeki eski mahalle düzeni yerine mahalleyi idare edecek yapay resmi kuruluşlar oluşturulmuştur. Böylece, alışlagelen dengeli toplum-

sal düzen ortadan kalkmıştır (Aru, 1998). Sonunda, gelişen ve nüfusu artan kentlerin sorunlarını, zenginlerin iyilikseverliklerine bırakmak yeterli gelmeyince, Türk kentlerini bir örgüte kavuşturma zorunluluğu duyulmuş ve ilk belediye 1856'da kurulmuştur. Fakat 1856'ya kadar ki ortamın uzun yıllar sürmüş olması, Anadolu kenti halkında bir kentli bilinci ve toplumsal sorumluluk duygusunun yeteri kadar uyanmasını önlemiştir (Kuban, 1995).

Osmanlı düzeninde, gerek Anadolu, gerek de Rumeli kentlerinde mahalle, kentin yalnızca fiziksel olarak tanımlanabilecek bir kesimi değil, aynı zamanda da sosyal bir birimdir. Mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. Mahalle halkının birbirleriyle akraba olmalarının yanı sıra, aynı işi yapanların bir arada yerleşmeleri de söz konusudur.

İlerleyen yüzyıllarda, ayrı inancı paylaşılanların bile aynı mahallede birlikte oturdukları, bunun önemli bir sorun olmadığı görülmektedir. Onun için, Osmanlı düzeninde mahalleyi akrabaların oluşturduğu ya da aynı inancı, mesleği paylaşanların yerleştikleri fiziksel alan olarak tanımlamak sakıncalıdır (Doğru, 1995; Çadırcı, 1996).

Gerek Selçuklu, Beylikler Dönemi ve Osmanlı vakfiyeleri, gerek de Osmanlı tahrir defterleri gibi güvenilir kaynaklar, mahalleleri asla sınırlarıyla belirtmemektedir. Vakfiyelerde vakfedilen mülkün sınırlarının belirtilmesi büyük önem

taşıdığı halde, bu sınırlar bilinen tek bir örnekte bile mahalle sınırlarını esas alarak ifade edilmemektedir; bu işlem için daima yol, önemli yapı ya da başka mülk sınırları esas alınmaktadır. Mahalleler arasında bazı Arap ve İran kentlerindeki gibi, sınırlandırmayı sağlayacak duvarlar da Anadolu-Türk kentinde yoktur. Dolayısıyla, iki mahalleyi ayırmak için kullanılacak ve onu fiziksel olarak tanımlayabilecek tek engel yol ağıdır.

Tüm yukarıda sayılanların dışında aile kavramı, kent dokusunun hücreleri olarak, kentin sosyal ve fiziksel görüntüsünün yaratıcısı olmuştur. Bu çok kuvvetli aile yaşamı ve zayıf örgütlenmiş kentliliğin sonucu, konut bölgelerinin ve tüm kentin biyolojik dokusu yaratılmıştır (Kuban, 1995). Aile yaşamı kamu yaşamına o kadar kapalı ve onun o kadar karşıtıdır ki - zaten kamu yaşamı da kadının hemen hemen dışarıda bırakıldığı erkeklerin dünyasıdır - bunun dışındaki kent yaşamı işlevsel görüş açısından kendini bütün bir blok gibi gösterme eğilimindedir. Evin bir 'mikro-kozmos' oluşu ve kadının yaşamının büyük ölçüde ev içinde geçişi, kentsel açık mekânların kullanım yoğunluğunu düşüren bir nedendir (Cerasi, 1999).

Anadolu Türk kentlerindeki gelişimin ve kamu yaşamının tam anlamıyla anlaşılabilmesi için, vakıf, mahalle ve aile gibi kavramlara değindikten sonra, mekân hiyerarşisi sıralaması içinde özelden genele doğru Türk kentinin kentsel açık mekânlarını incelemek gerekmektedir.

Sokak - Çıkmaz Sokak - Avlu

Osmanlı öncesi İslam kentlerinde, avlunun, Osmanlı öncesi Türk kentlerinde ise pazarın üstünlüğüne karşın; sokak, olgun Osmanlı kentlerinin temel ögesidir (Cerasi, 1999). Anadolu'da ilk çağdan beri devam eden geniş sokak ve meydan geleneği, Selçuklu ve Osmanlı döneminde yavaş yavaş kaybolmuştur. Dışa dönük yaşam biçimi giderek dar sokak ve avlu ile içe dönük bir görün-

tü kazanmış, dar sokakla adeta avlunun mahremiyeti sürdürülmüştür. Çıkmaz sokaklar bu konunun en güzel örneğidir (Doğru, 1995).

Torres-Balbas (1947)'in başka İslam kentleri için belirttiği çıkmaz sokak sorunu, Türk kentinde de bulunmaktadır. Türk kenti konusunda bugüne dek yapılan araştırmalar, yol ağının spontane ve geometri dışı olma niteliği ile çıkmaz sokakların

çokluğuna dikkat çekmişlerdir. Bunlara, mahallenin anayolundan evlere uzanan özel yollar olarak bakılabilmektedir (Egli, 1962). Evlerin yerleştirilmesinde de gözlenebilen bireyci tutum, çıkmaz sokağı doğuran nedenlerden biridir. Planların spontane oluşumu ve aynı karakterdeki evlerin dizileri, dar, düzgün olmayan resimsel yol strüktürleri meydana getirmiştir (Kuban, 1995).

Şekil 2. Amasya Hatuniye Mahallesi'nde bir çıkma sokak (Seçkin, 2003)

Çıkma sokak konuta daha büyük bir mahremiyet sağladığından, kültürel etmenlerle de ilişkili sayılabilmektedir. Ama onların ortaya çıkışının sadece İslami mahremiyet anlayışıyla ilişkili olduğunu söylemek yeterli değildir. Kuban (1995)'in da belirttiği gibi, yol ağının geometri dışı oluşumunun ne-

denleri arasında, arsa mülkiyetinin başlangıcına uzanan etmenler rol oynamaktadır. Çıkma sokakların ortaya çıkışı, kentsel toprağın zamanla bölünmesini düzenleyen bir kurallar dizgesinin bulunmayışıyla ilişkilendirilebilmektedir.

Osmanlı kentinin yol düzeni kesinlikle kurlsızdır, dardır ve ken-

di planimetrik yapısının uyumlu bir görüntüsünü sunması da güçtür. Kentsel ulaşım büyük ölçüde yaya olarak yapılmaktadır. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey (2001)'in aktardığına göre, Osmanlı döneminde kent içinde ata binme hakkına yalnız bürokratların sahip olduğu bilinmektedir. Mobilité düşüklüğünün bir nedeni de bu olmalıdır.

Öyleyse, ulaşım şebekesini çok yoğun biçimde kullanan bir toplum, onu sistematik olarak hiç düzenlemeyeceği gibi, kendiliğinden bir işlevsel kademelenme de belirmeyecektir. Bu yüzden ki, Anadolu-Türk kentinde bir sokağın daha geniş, ona birleşen diğer sokakların ise daha dar olmasını gerektiren bir yoğunluk farklılaşması ortaya çıkmamıştır. Neredeyse tüm yol ağı, aynı genişlikte devam etmiştir.

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise, kent dokusunun merkezi olmayan homojen yapıdan kazanarak devam etmiştir. Eski dokuda gözlenen 'yerleşim alanlarının dolaşım örgüsünü belirlemesi' yaklaşımı, yeni kesimlerde 'dolaşım örgüsünün yerleşme alanlarını tanımlaması' ilkesine dönüşmüştür. Eski dokunun organik biçimde oluşmuş, kıvrımlı, dar, dik ve sürpriz perspektifler veren sokakları yanında; Cumhuriyet devri cadde ve bulvarları, düz, geniş, kaldırımlı ve ağaçlandırılmış olarak uzanmakta ve geometrik bir düzen içinde yayılmaktadır.

Yenen (1993)'in ifade ettiği gibi, geleneksel dokuda, konut - avlu - çıkma sokak - sokak - meydan düzeninde izlenen açık mekân sıra düzeni, yeni modelde konut - sokak - cadde - bulvar - meydan biçiminde değişime uğramıştır.

Külliye - Cami

Türkler Anadolu'da şehirlere yerleşirken, onlarla beraber bu topraklara cami de girmiştir. İlk planda Hıristiyanlardan alınan bir bina, cami olarak kullanılmış; daha sonraları cami için özel binalar inşa edilmiştir (Cezar, 1996).

Cami kendi içine dönük bir ya-

pıdır; önce bir dış avlu, sonra bir iç avlu ile çevrili olabilmektedir. Toplumsal eylemlerin merkezi olduğu halde, çevresindeki kent dokusundan en az bir duvarla kendini ayırır. Gerçi özellikle erken çağlarda, en önemli yapı olan Ulu Cami, kent merkezinde bulunmak-

tadır. Fakat Anadolu ve Suriye'de, Helenistik ve Roma uygarlıklarının önemli sivil yapıları bir araya getiren kent merkezi şemaları Türk kentinde yoktur. Bazı İslam kentlerinde Ulu Cami'lerin eski bazilikalarda hayat bulduğu gerçeğinden hareketle, bir İslam kentinin ve dolayısıyla

II. Bayezid Külliyesi
FOTOĞRAF: DİLUBA KOCAIŞIK

Anadolu Türk kentinin, eski kentlerin strüktür şemasını değiştirmedikleri sürülmüştür (Sauvaget, 1946).

Selçuklu Anadolu'sunda, 'Ulu Cami' ya da 'Cami-i Kebir' gibi adlarla nitelenen bir yapı mevcut değildir. Ne vakfiyelerde, ne de diğer özgün kaynaklarda bu terime hiç rastlanmamaktadır. Ancak, Anadolu'nun Türkler'in gelişinden önce İslamlaşan bölgesinde böyle bir kullanım karşılaşılmaktadır. Tanyeli (1987), Artukoğulları döneminde Güneydoğu Anadolu'da inşa edilmiş bazı yapıların, vakfiyelerinde 'Cami'ül-Kebir Mu'azzam' diye adlandırıldıklarını ifade etmektedir.

Kuban (1995)'in da belirttiği gibi, aslında Anadolu Türk kentinde bir 'katedral' cami aranması doğru değildir. Çünkü, camilerin kullanım biçimi, herhangi bir 'resmi' ya da 'dinsel' derecelenme göstermelerine engeldir. Olmayan ya da pek zayıf olan din adamı hiyerarşisi de, camiler arasında bir hiyerarşi olmasını önlemiştir. Ulu Cami'nin kentsel rolü konusunda söylenebilecek tek şey, onun genelde kent merkezinde, bazen de kale içinde yer almış olmasıdır.

Zamanla daha fazla ibadethane gereksinimi doğmuştur. Türkler, kentlerinde birden fazla Ulu Cami yaptırmakta sakınca görmemişlerdir; Küfe ve Basra kentlerinde olduğu gibi ortada bulunan 'meydan - ulu cami - vali sarayı' modeli, Anadolu Türk kentlerinde hiç uygulanmamıştır (Barthold, 1977). Dolayısıyla kale içindeki veya kent merkezi olarak adlandırılabilir alanındaki caminin dışında, kentin bir çok noktasında, pek çoğu görkemli camiler inşa etmişlerdir.

Şekil 3. Amasya Sultan II. Bayezid Camisi son cemaat yerinden bir görünüm (Seçkin, 2003)

Örneğin, Bursa'da 150'den fazla cami bulunmaktadır. Bunlardan en az yedisi önemli toplanma merkezleridir. Amasya'da dört tane büyük cami ve 18 tane de daha küçük cami bulunmaktadır. Tokat'ın hemen hemen aynı önemde üç büyük ve çok sayıda küçük camisi vardır. Kayseri, Konya, Manisa gibi büyük kentlerin de, aynı önemde birden fazla camisi olmuştur (Kuban, 1995).

Cami, her zaman, ilk kurulduğunda yeni kentin, kentlere yeni mahalleler eklendikçe de yeni mahallenin çekirdeğini teşkil etmiştir (Barkan, 1963). Bunun etrafında diğer işlevler yerleşmiş; bu şekilde, toplumsal eylemleri barındıran külliye ortaya çıkmıştır. Fakat Anadolu kentlerinde, Osmanlı çağına gelene kadar, planlı bir külliye kavramı gelişmemiştir. Planlanmış bir kompozisyon, ilk kez, bir ölçüde Bursa Yıldırım Külliyesi'nde; anıtsal ölçü-

de ise ilk kez Fatih Külliyesi'yle ortaya çıkmıştır (Kuban, 1995). Ondan sonra II. Beyazıt'ın Amasya ve Edirne'deki yapılarıyla bu gelenek sürdürülmüştür.

Osmanlı külliyelerinin toplumsal karışmayı özendirilen, modern anlamda bir sosyal merkez karakterine çok değinilmiştir. Bunlar yalnızca ibadet yeri, öğretim merkezi ya da fakir mutfağı oldukları için değil, çevrelerinde başka toplantı yerlerinin gelişmesine önyak oldukları için de sosyal katalizör rolü oynamışlardır. Kuban (1995), İstanbul'da kahvehanelerin ortaya çıkışını anlatırken, bu konuda ilgi çekici örneklerin varlığından söz etmektedir. Örneğin Cemaat, namazı beklerken bazı açığözlerin kahve sattıkları, sonradan bu adetin yerleştiği ve camilerin çevresinde kahvehanelerin açıldığı bilinmektedir (Ergin, 1936; Peçevi İbrahim, 1981).

Çarşı

Çarşının yeri, kentin tarihsel gelişmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Yiyecek pazarları, özellikle küçük kentlerde camilerin çevresinde kurulmuştur. Bunun nedeni, kente mal satmaya gelen köylü ve göçebelerin, hiç olmazsa bir öğle namazını büyük bir camide kılmak isteği

ve cami çevresinde toplanacak kalabalığın alışverişi artıracığı düşüncesi olmalıdır (Kuban, 1995).

Bütün Anadolu ve Balkan halklarının kullandıkları ortak dilde *Çarşı*, *Carsija* veya *Pazar* kelimele-ri; kamusal, herkese açık olma ile eş anlamlıdır (Cerasi, 1999). Çar-

şı sözcüğü Orta Asya'ya aittir ve muhtemelen Farsçadaki *shahr* (kent) ve *su* (çarşı) sözcüklerinden gelmektedir. Başlıca ticaret binalarının dikdörtgen biçiminde olması ve çarşı mahallesinin oldukça formal, genelde de dik açılı olan yol düzeninden dolayı terim, Farsça'da

'dört köşe' manasına da gelmektedir. Buna karşın Cezar (1983), çarşı anlayışının, İran çarşılarından kaynaklandığını söyleyen yorumlara karşı çıkmış ve çarşının, gerek terminolojik gerek de fiziksel açıdan Osmanlı kentindeki kendine özgü gelişimi üzerinde ısrar etmiştir. Osmanlı'da mahallenin bütünü çarşı diye adlandırılabilir. Pazar ise, açık havada yer alan haftalık çarşı veya panayır biçimindedir. Cerasi (1999)'nin yaklaşımına göre, İtalyancadaki '*andare in piazza*' ve Amerikalılar'ın kullandığı '*going downtown*', Türkçedeki 'çarşıya çıkmak' terimine karşılık gelmektedir. Burada piyasa, ticaret meydanı, ticaretin yapıldığı yer ve kurumların hepsi anlamına gelmektedir ve görünüşe göre İtal-

yanca kökenli bir kelimedir. Ayrıca Üsküp'te, fikir üreten ve dışarıyla ilişkileri elinde tutan iş adamlarının bulunduğu ortama *Carsija* denilmiştir.

Osmanlı kenti, tek ve temsili bir merkeze sahip olmasa bile çarşı alanı, kent yaşamının kaynağı olan mekândır (Cerasi, 1999). Çarşının kendisinin, çevresinde büyüyen yeni kentin geometrik merkezi haline geldiğini savunan tez de, olgun Osmanlı kentinin gerçeği için oldukça tutarlı gözükmektedir (Cezar, 1983). Osmanlı kentinin ticaret ve zanaat işlevleri, konutları mutlak bir biçimde dışta bırakarak, dükkan ve atölyelerin sıralandığı bir veya daha fazla sokaktan oluşan bir kaç alanda yoğunlaşmıştır. Çarşı, kentleşmiş yüzölçümün yüzde altısı ile

yüzde onunu kaplamıştır (Cerasi, 1999; Aktüre, 1973).

Tüm bunlara ek olarak çarşı, sadece fiziki bir 'yer' değildir. Bir de kendi içinde işlevler ve kurumlar bütününe üstlenmiş, meslek loncalarını barındırmıştır (Ergenç, 1996).

Osmanlı'da alışveriş merkezleri, açık alışveriş merkezleri (hafta pazarları, sürekli pazarlar) ve kapalı alışveriş merkezleri (bedesten, han, çarşı) şeklinde ayrılabilir. Küçük boyuttaki dükkanlar, arasta, han, bedesten ve çok düzensiz olmayan, genelde ahşap pergola ve saçaklarla, daha seyrek olarak da örgü duvar ile örtülmüş dar sokaklar, sekiz yüzyıl boyunca Türk-Anadolu ticaret merkezinin değişmez öğeleri olmuşlardır (Cerasi, 1999).

Şekil 4. Pera'da çeşme, Thomas Allom (Kültür Bakanlığı, 1996a, s.134)

Meydan

Anadolu Türk kentlerinde, Avrupa meydanlarına benzer kentsel açık mekân fakirliğinin ilk nedeni, daha önce değinilen vakıf kurumunun varlığı ile açıklanabilmekte, ama tek ba-

şına yeterli olmamaktadır. Kentin sokak dokusunun, anıtsal yapıların çevresine bile, nefes alacak yer bırakmadan yapışması ve dış avludan başka özel bir kent mekânına ihtiyaç duyul-

mamasının nedenlerinden bir tanesi de, toplumun kendi içine dönük sosyal yapısından kaynaklanmaktadır. Sosyal yapı gereği, kentsel mekâna fazlaca ihtiyaç duyulmadığından, o

mekânların örgütlenmesi için bir gelenek oluşmamış; yapıların, kent meydanlarından algılanması üzerinde çok fazla düşünülmemiştir (Kuban, 2003). Birçok Avrupalı araştırmacıya göre de, Türk kentlerindeki büyük açıklıklar çoğunlukla rastlantısaldır ve özel işlevlerden yoksundur. Sadece, önemli kentlerin her zaman bir at meydanına sahip oldukları bilinmektedir. Tüm bu verilere karşın Cerasi (1999) ise, Türk kentlerinde yaşayanlar arasında, sık sık açık mekânlarda beraberce zaman geçirme bağlamında toplumsal ve psikolojik bir eğilimin varlığından söz etmekte ve bunun oldukça canlı bir biçimde gerçekleştiğini iddia etmektedir.

Tanyeli (1987), Anadolu Türk kentinde planlanmış bir kent meydanından söz edilemeyeceğini savunmaktadır. Buna karşılık, meydanın ancak küçük bir kent kesiminin kullanımı için biçimlendiğini söylemektedir. Bu küçük ölçekli meydan, bir sokağın biraz genişlemesiyle ya da birkaç yolun kesişmesiyle oluşan bir açık mekândır ve dolayısıyla kendiliğinden belirmiş bir kentsel öge olarak değerlendirilebilir. Açık-

Daha Selçuklular döneminden itibaren meydan, kentin içinde yapılaşmış çevrenin ortasında bir 'boşluk' değildir. Aksine, yapılaşmış çevreye dıştan 'eklenen' bir kentsel ögedir.

lıklar, mescidin ve çeşmenin çevresinde ya da pazarlarda kendiliğinden oluşmuştur. Cami avluları ve çeşme meydanları dışında, kent sokaklarında ağaç da bulunmamakta; kent yeşili evlerin bahçelerinde toplanmaktadır (Kuban, 1995).

Elde edilen tüm veriler ışığında, eğer meydan, Batı'daki gibi en az üç yönden yapılarla kesin biçimde sınırlanmış bir kentsel açık mekân olarak ya da Rönesans'tan bu yana yapıldığı gibi, geometrik düzen ilkelere bağlı bir mimari olgu olarak tanımlanıyorsa; Türk kentinde meydandan bahsetmek oldukça zorlaşmaktadır. Şayet meydanın tanımı

'bazı kentsel - toplumsal işlevlerin görülebilmesi için kent bütününe hizmet götüren bir açık mekân' ise, Anadolu Türk kentinde daha başlangıçtan beri, yukarıda belirtilen küçük ölçekli meydanın dışında, bir de kent meydanıyla karşılaştığı söylenebilmektedir. Bu meydanlar, belirli etkinlikler için önceden örgütlenmiş nitelikte de değildir. Meydan, hangi etkinlik için kullanılacaksa, ona göre geçici olarak örgütlenmekte ve donatılmaktadır. Kent meydanlarının spor, şenlik ve törenler için kullanılışı, 19. yüzyıldaki batılılaşma çabalarının başlangıcına dek sürmüştür (Tanyeli, 1987).

Daha Selçuklular döneminden itibaren meydan, kentin içinde yapılaşmış çevrenin ortasında bir 'boşluk' değildir. Aksine, yapılaşmış çevreye dıştan 'eklenen' bir kentsel ögedir. Dolayısıyla, yapılarla sınırlanmış olmayan düz bir alandır. Bu anlamıyla meydan, varlığını Osmanlı çağında da sürdürmüştür.

Anadolu - Türk kentinde meydanın varlığı ve işlevi, Batı'daki örnekleriyle karşılaştırıldığında çoğunlukla yetersiz kalmakta-

Sekil 5. Ayasofya Meydanı (Kültür Bakanlığı, 1996b, s.19)

dır. Batı meydanlarındaki planlılık anlayışı da, bilindiği üzere, ancak Rönesans'tan sonra başlamıştır. Ancak Anadolu Türk kentlerin-

deki yansımaları, 19. yüzyıldan itibaren belirmeye başlamıştır. Türk kenti meydanları, bir açık mekân olmaktan uzaklaşarak, Batı'daki

gibi bir trafik odağı olmaya doğru yönelmiş ve kentsel dokunun içindeki bir 'boşluk' gibi tanımlanmaya başlamıştır.

Sonuç

Türk kentlerindeki kentsel açık mekânları belirleyen ana unsur olarak, kent dokusunun ana birimini oluşturan mahalle ön plana çıkmaktadır. Bünyesinde barındırdığı rastlantısal meydanlar, sokaklar, çıkmaz sokaklar ve avluları ile hem cami, çarşı gibi oluşumlara mekân hazırlamakta; hem de kentin ana kentsel açık mekân dokusunu oluşturmaktadır.

Özellikle avlu ve ait olduğu konut, mahallenin ve kent dokusunun temel hücrelerini oluşturmak-

tadır. Bu noktada, Türkler'deki güçlü aile yapısının, kentin açık mekânlarının sosyal ve fiziksel görünüşü üzerinde önemli bir etkisi olduğu görülmektedir. Konut, toplumun hiyerarşik yapısı da göz önüne alındığında, doğal olarak küçük bir kaleyi andırmakta ve kadının neredeyse dışarıda bırakıldığı kamusal yaşantının başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Kadının yaşamının büyük ölçüde konut ve avlu içerisinde geçmesi, kentsel açık mekânların kullanım yoğun-

luğunu düşüren başlıca neden olarak belirmektedir.

Kadının bir ölçüde katıldığı çarşı ise, dedikodu ve siyaset tartışmalarının merkezini, dolayısıyla Türk kamusal yaşamının en canlı mekânını oluşturmaktadır. Büyük cami avluları ise, çarşının telaşının tersine dingin-huzurlu bir mekânı temsil etmekte ve Türk kentlerinde görülen kentsel açık mekânlar, genel anlamda bu sakinliğe sahip mekânlar olarak ortaya çıkmaktadır.

REFERANSLAR

- 1- Akdağ, M., 1995, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, 1243 -1453*, Cilt 1, Cem Yayınevi, İstanbul.
- 2- Aktüre, S., 1973, "XVII. Yüzyıl Başından XIX. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirsiz Yapının Değişme Süreci", *Journal Of The Faculty Of Architecture, METU, Ankara*, 1, 1-15.
- 3- Aru, K.A., 1998, *Türk Kenti*, YEM, İstanbul.
- 4- Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, 2001, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, (ed. Ali Şükrü Çoruk), Kitabevi, İstanbul.
- 5- Barkan, Ö.L., 1963, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Siteleri Kuruluş ve İşleyiş Tarzına ait Araştırmalar", İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası, *İÜ İktisat Fakültesi Yayınları*, İstanbul, Cilt 23, 1-2, 239-296.
- 6- Barkan, Ö.L., 1954, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası, *İÜ İktisat Fakültesi Yayınları*, İstanbul, Cilt 15, 1-4, 2-530.
- 7- Barthold, W., 1977, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (ed. F.Köprülü), Diyanet Yayınları, Ankara.
- 8- Baykara, T., 1985, "Türkiye Selçuklularında İdari Birim ve Bununla İlgili Meseleler", *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 19, 49-60.
- 9- Cerası, M.M., 1999, *Osmanlı Kenti*, YKY, İstanbul.
- 10- Cezar, M., 1996, "Türkler ve Şehirleri", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, Cilt 1, İlke Yayınları, İstanbul, 275-280.
- 11- Cezar, M., 1983, *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System*, İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- 12- Cezar, M., 1977, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- 13- Çadircı, M., 1996, "Anadolu Kentlerinde Mahalle", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- 14- Doğru, H., 1995, *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.

- 15- Egli, E., 1962, *Geschichte Des Staedtebaues*, II, Eugen Rentsch Verlag, Stuttgart.
- 16- Ergenç, Ö., 1988, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, TTK, Ankara, Cilt 52, 203, 673-680.
- 17- Ergenç, Ö., 1996, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Ve Yerel Yönetimler*, Cilt 1, İlke Yayınları, İstanbul, 407-418.
- 18- Ergin, O.N., 1936, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İÜ Hukuk Fakültesi İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul.
- 19- Gabriel, A., 1934, *Monument Turcs d'Anatolie*, II, Editions de Bocard, Paris.
- 20- Keleş, R., 1998, *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*, İmge Kitabevi, Ankara.
- 21- Kuban, D., 2003, "Biz Neden Meydan Yapamıyoruz", *Yapı Dergisi*, YEM, İstanbul, 258, 66-69.
- 22- Kuban, D., 1995, "Anadolu Kentlerinin Tarihsel Gelişimi ve Yapısı Üzerine Gözlemler", *Türk-İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- 23- Kuban, D., 1968, "Anadolu Türk Şehri, Tarihi Gelişmesi ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul, 7, 52-75.
- 24- Kültür Bakanlığı, 1996a, *Gravürlerle Türkiye, Anadolu*, Cilt 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- 25- Kültür Bakanlığı, 1996b, *Gravürlerle Türkiye, Anadolu*, Cilt 2, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- 26- Lynch, K., 1984, *Good City Form*, MIT Press, Cambridge.
- 27- Mantran, R., 1990, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, Cilt 1, (çev: M.A. Kılıçbay & E. Özcan), TTK, Ankara.
- 28- Peçevi İbrahim, 1981, *Peçevi Tarihi*, Cilt 1, (ed. B.S. Baykal), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- 29- Sauvaget, J., 1946, "Commet Étudier l'Historie du Monde Arabe", *Revue Africaine*, Paris, 406-409.
- 30- Tanyeli, U. 1987, *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul.
- 31- Titcev, P., 1962, "Sur La Citiés Byzantines Aux XI-XIIIe Siécles", *Byzantino Bulgarica*, I, Zeitschriften, Sofya.
- 32- Torres-Balbas, L., 1947, "Les Villes Musulmanes d'Espagne", *Annales de l'Institut d'études Orientales*, Alger IV, Paris, 6.
- 33- Turan, O., 1996, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- 34- Yenen, Z., 1993, *Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul.